

Il grond gieu da schah

Il squitsch chinai en l'Asia centrala

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **La China è l'emprim pajais dal mund areguard la populaziun (strusch 1,3 milliardas olmas) ed il quart areguard la surfatscha (9 572 419 km²) suenter la Russia, il Canada ed ils Stadis unids. La populaziun chinaisa sa concentrescha en l'Orient extrem, cun 22 provinzas, 4 citads ordaifer provinzas (t. a. Schanghai) e 2 intschess cun administraziun speziala. Ma las 5 regiuns autonomas en la retroterra, cun in total da 4313000 km² e be 96240000 milliuns olmas, porschan relaziuns blier pli difficilas.** Là vivan las principals minoritads etnicas da China; ellas na sa distinguan betg be tras il linguatg, mabain era tras la religiuin. En l'Europa enconuschainta cunzunt ils budists da Tibet, grazia a lur diaspora tar nus ed a lur manader spiritual, il Dalai Lama. Dapi paucs onns s'accorsch'ins dentant dals pievels tircs islamics che vivan en Xinjiang Uigur, la regiun la pli vasta da China cun 1 600 000 km², strusch ina sisavla part da l'entir pajais e 40 giadas la Svizra, ma gnanca 20 milliuns olmas. Culms tranter ils pli auts dal mund separen il Xinjiang Uigur da stadis limitrofs a vest; a l'ost perencunter è la regiun averta vers l'Orient extrem.

Ina veglia lingua culturala

Il Uigurs èn il pievel indigen principal (7,2 milliuns olmas) da la regiun autonoma che porta lur num. A nordvest, en il Casachistan limitrof, vivan anc 300 000 Uigurs. «Il linguatg uigur è uffizial en Xinjiang Uigur; la segunda vierva uffiziala è la chinaisa. La vita publica è bilingua; l'emprim vegn l'uigur, lur il chinai. En la publicitad stat l'uigur, cun scrittira araba, avant il chinai, ma quest dominescha en l'administraziun interiura. I dat scolars uiguras nua ch'ins instruescha per uigur ed il chinai è rom d'instrucziun. Ins disa ils uffants uigurs gia en scolina al chinai sco secund linguatg. En las scolas chinaisas perencunter instruesch'ins mo per chinai (...). L'entira terminologia religiusa e la part principal dal vocabulari cultural uigur derivan da l'arab (var 33%) e dal persan (var 7%) (...). L'uigur, vierva da la famiglia tirc, (...) è

Dapi paucs onns s'accorsch'ins puspè dals pievels tircs islamics che vivan en Xinjiang Uigur, la regiun la pli vasta da China cun 1 600 000 km², strusch ina sisavla part da l'entir pajais e 40 giadas la Svizra, ma gnanca 20 milliuns olmas.

ina veglia lingua culturala, documentada dapi l'entschatta da l'otgavel tschientaner» (1).

Immigrants stgatschan ils indigens

In dals magazins europeans principals, «The Economist», ed en Gronda Bretagna e stampà a Zofingen/AG, ha gist publicità ina reportascha ordvart significativa davart quai ch'ins numnava, anc en ils onns quaranta, il «Tirchistan oriental» (2), e cunzunt la citad da Caschgar, al pe dals culms che limitechan il pajais encunter sidvest. «La citad veglia sumeglia adina dapli a Schanghai (...). Uigurs tschentads avant lur chasas da quadrels da glitta guardan ils lavurers chinai da constructiun che chavan foss enorms avant las portas per pinar lur destructiun. Firms chinaias demoleschan chasas tradiziunalas sper la moschea; ils Uigurs planschan che tschels na pagan nagut che sumegliass ad in'indemnisaziun

onesta. Ins vul bajegiar negoziis pumpus ed abitaziuns cuntentavlas per ils Chinai che vegnan a Caschgar. La regenza dischlochescha Chinai dapi decennis vers il Xinjiang per indeblir l'influenza uigura en la regiun turbulenta; questa è stada independenta durant in curt temp avant 1949 [l'onni da la victoria comunista en China, G. S.-C.] (...). La China bajegia ina viafier nova ed in conduct d'iel vers la part vest da la regiun e subvenziunescha generusamain ils impressaris chinai en lez intschess. Ils Chinai invadeschan intschess, sco Caschgar, ch'els Uigurs resguardan sco il center da lur cultura. Tiers vegnan intervenziuns energicas encunter las activitads politicas e religiusas dals Uigurs. Quai ha manà irritaziun en la regiun, nua ch'ins sa fa valair ina spustaziun remartgabl. La davosa dumbraziun dal pievel mussa che la populaziun d'etnia chinaisa en Xinjiang augmentia duas giadas pli spert che l'uigura, tant pli che

lezzas cifras na resguardan betg quels dieschmillis lavurers chinai che vegnan sin ils plazals e na bandunan mai pli la regiun (...). Vasts quartiers da Caschgar sid (...) èn plains da firmas en mauns chinai; ins di che bleras survegnian agid da funcziunaris locals cur ch'ellas concurren cun firmas uiguras. Abitaziuns e biros per Chinai naschan dapertut a Caschgar, sin las ruinas da chasas uiguras.»

L'islamism progredescha

Tiers vegn la politica da suppressiun: «Dapi ils 11 da settember 2001 emprova la China d'inventar ina colliaziun tranter gruppas nazionalistas uiguras ed Al Qaida. Ins ha schizunt declerà che var milli Uigurs treneschian cun l'organisaziun d'Osama bin Laden. I constat che singuls Uigurs han cumbattì per il reschim islamist da l'Afganistan; ma ils plis Uigurs sustegnan la nunviolenza

[sco ils plis Tibetans, G. S.-C.]; i dat paucas cumprovas da lioms relevants cun Al Qaida (...). Sco terrorist en Xinjiang bullan ils Chinai mintga persuna cun 'patratgs separatists'. 'Amnesty International' rapporta che la China, cun questa stgisa, haja mess en fermaza dieschmilli umans en la regiun durant ils davos dus onns ed executà bliers. Las autoritads da la chapitala han declerà dacurt che questa politica duaja cuzzar in temp indefinì (...). Uigurs rapportan ch'ins succedia bunamain mintga di collisiuns manidlas tranter Chinai ed Uigurs en las citads dal Xinjiang dal vest. L'instabilitad spaventa investiders esters che fissan pli pronts che societads statalas d'engaschar Uigurs (...). L'islamism progredescha tranter ils mats uigurs.»

In destin intschert

L'artitgel concluda rapportond da l'activitad da la diaspora moderada uigura en l'Occident per metter ad ir in moviment en la lingia dal Dalai Lama. Ils fatgs da Xinjiang fan part da quai ch'il politolog american Zbigniew Brzezinski ha numnà «the Great Chess Game», il grond gieu da schah. Ins na sa insumma betg co ch'els tschintg pajais pli baud sovietics da l'Asia centrala sa sviluppan. Restan els pli u main sut l'avugadia russa, schebain che Putin para inabel da cuntanscher la pasch cun il pievel tschetschen? Vegnan els adina dapli sut l'influenza dals Stadis unids, sco ch'ins para da succeder plaun a plaun en l'Usbechistan? Sa fa valair l'islamism en l'Asia centrala, sco ch'igl era il cas en l'Afganistan? La China en mintga cas sposta sias figuras encunter vest sin la tavla da schah asiatica; questas figuras èn er ils Chinai da l'Orient extrem che vegnan intimads da far midada en Xinjiang, sper il cunfin cun l'Afganistan e cun trais pajais antruras sovietics. Tar lez «grond gieu» resguard'ins pauc la populaziun indigena e sia veglia cultura.

1) Harald Haarmann, *Kleines Lexikon der Sprachen. Segunda ediziun repassada*. Minca (C. H. Beck, ISBN 3-406-49423-4) 2002, chavazzin «Uigurisch», pp. 398-399.

2) *The Great Leap west*, en: «The Economist», nr. 8390, 28 d'avust 2004, p. 50.